

ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐՈՒ

ԶԱՆԱԶԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ

Նիւ Եորք Բաղադի մատենադարանին Սրէնսքրիի հաւաքածոյ :

Աւետարան, 321 քերք, 11×8 մատնաչափ, բուղք, խոշոր բոլորգիր, երկսիւն, 21 տող, կաշեպատ տախտակ կազմով արծաթածածկ, որ կիտուած է ալ է կանաչ եւ կապոյտ : Մանրանկարեալ :

Էջ 15ա. նստք գրչի. «Պիճէոի սուրբ Նշան եկեղեցւոյ յիշատակ է» :

Էջ 100ա. վերնոյն նման. «Յիշատակ է Պիճէոի սուրբ Նշանին եւ սուրբ Յոհան Ոսկերեանի եւ սուրբ Լուսաւորչի եւ սուրբ Կարապետ մատուռին այս սուրբ եկեղեցւոյ» :

Էջ 311բ. գրչին. «Զմեղապարտ գրչիկս Կարապետ յեւդոկեացի աղանձմ յիշել ի տէր» :

Գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք... Արդ զրեցաւ սուրբ աւետարանս զձեռամբ մեղապարտ եւ փծուն գրչի. Կարապետ յեւդոկիացոյ ի քաղաքս Թոխաթ ի Թաղն. Ուզուն Մահալայ կոչեցեալ. ընդ Հովանեաւ սրբոյն Սարգսի Զօրավարին : Ով սուրբ ընթերցողք արարէք զիս արժանի յիշել առաջի զենելոյն քրիստոսի որ Հանապաղ զենանի եւ ոչ մեռանի. բաշխի եւ ոչ Հատանի. դամենեսեան լնու եւ ինքն մեա անծախելի. եւ քրիստոս որ առատն է ի բարիս. յիշողացդ եւ յիշելոց առ Հասարակ ողորմեցի. առտ եւ ի Հանդերձելումն յաւիտենից ամէն :

«Աւարտեցաւ սուրբ գիրս ի Թովանին ՌՀԲ (1623) : ի փառս աստուծոյ եւ ի պաշտօնութիւն սուրբ եկեղեցւոյ ամէն :

«Արդ ցանկացող եղև այսմ Հոգեւոր սեղանին ստատածատէր եւ բարեմիտ կինն Շահպուլայն. եւ ըստացաւ զայս սուրբ աւետարանս. ի հալայ ընչից իւրոց՝ յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց. եւ ամենայն արեան մերձաւորացն. Հօրն Գրիգորին. մօրն Ստոյայն. եղբօրն Եսայուպին. որ առ քրիստոս են Հանգուցեալ. նաեւ զիօճա Ըստեփաննոսն. եւ զկողակիցն զՍանփաշան. որ կամակից եղեն. եւ շատ աշխատեցան ի հետ սուրբ գրոցս. վարձս բարեաց առցէն ի քրիստոսէ ամէն :

«Աղաչեմ զձեզ ով սուրբ ընթերցողք եւ զաղափարողք յիշեցէք ի քրիստոս զստացող սորա ըղձահալայն. եւ զարեան մերձաւորքն զկենդանիքն եւ զհանդուցեալն առ քրիստոս. եւ պարզեւատուն քրիստոս պարզեւեցէ ձեզ զերկնային բարութիւնս իւր ամէն : Նաեւ զյետնորդս ամենայնի. եւ զկոխանն ձեր ոտի զյետնորդս ամէն սարկաւաղի. ըղձարապետ Թոխաթի : Որոց մաղթեօք աղերսալի. յիշել ըզմեզ ի յաղօթի : Խնդրեմք ի ձէնջ ողբով ի լի. ասել մեզիկ տէր ողորմի. ըստացողի եւ զրոպի. հայր իմ յերկինս սուրբ եղիցի :

«Կրկին աղաչեմ յիշել ի տէր. զՄանկուշյուենց Տէր Ղազար եպիսկոպոսն. զի մինչ Ժ (10) տեարն զրեւ էր (ձեռագիրն ալ ցոյց կու տայ գրուած միւնչիւ 132թ. Ա. սիւն տող 15, որմէ վերջ գրչութիւնը կը տարբերի : Յ. Բ.) եւ

առ քրիստոս փոխեցաւ եւ զայլ յետ մնացն եւ նուազս Կարապետս աւարտեցի . թէպէտ ոչ կարացի նրմանեցուցանել . այլ միայն զպակասն զրեցի աղաչեմ բզմեզ որք հանդիպիք այսմ հոգեւոր սեղանիս յիշեցէք ի քրիստոս զգծադրող տառիս եւ զուրք զիշեալ լիջիք ատաջի ահեղ ատենին քրիստոսի . ամէն հայր :

«Յիշատակ է աւետարանս սուրբ Սարգսու ե ոչ ոք ունի իշխանութիւն զնելոյ կամ վաճառելոյ եւ եթէ ոք յանդգնի նա նշովեալ եղիցի ի քրիստոս» : Իսկ միջատողեան մէկը աւելցուցեր է՝ «Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ Պիճէշի զիւղին» :

Զեռադիրս զնուած է 1925ին Dulau & Co. Ltd., 32 Old Bond St., London, England : Ա. Կողքին ներքին երեսին բաղկցուած է զինանշանով մատենադարանի պիտակ՝ John W. De Kay : Հնավաճառ Ա. եւ Մ. Ինճիւճեան եզրայրենէն (Գույտմճուար, Կ. Պոլիս կամ 9 Ռիւ Լը Պէլէտիէ, Փարիզ) Ֆրանսերէն ազաւ հովազիր մը, որ թարգմանուած է անգլիերէն, ուր կը տրուի եւ յիշատակարաննր, թուականը սխալմամբ 1624 նշանակելով :

Նոյն մատենադարանին նոյն հաւաքման մէջ կայ նաեւ, իբր Բիւ 1489, մագաղաթեայ շատ ընտիր Շարական մը, որուն մասին երջանկայիշատակ ողբացեալ բարեկամս Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան Նոր Գիրք եռամսեայի 1944 Բիւ 1ի մէջ շահեկան աշխատութիւն մը հրատարակեց, տալով իր նիւթին հետ կապ ունեցող յիշատակարաններ եւայլն : Ինքս հոս պիտի տամ առհասարակ բոլոր յիշատակարանները, առանց նշանակելու հրատարակուածին տարբերութիւնները կամ պակասները :

Մանրանկարեալ, կարեւոր այս ձեռագիրը ունի պահպանակ մէկական բերք սկիզբն ու վերջը, մագաղաթ, շագանակագոյն մելամով յունարէն ձեռագրէ : Անոնցմէ սկզբի պահպանակին Բ. Էջին տակ, բոլորգիր՝ «Աստուած ոգորմի ասացէք Մկրտչին եւ իւր կողակցին . Մարտիրոսին եւ . . .» : Ասկէ վերջ ալ կու գայ մագաղաթ պարսպ Բերք մը :

Էջ 5ա . տող 11, կը սկսի բոլորգիր տարբեր գրչէ . «Զստացող յուսաւարդ եւ յոյնեամ ծագկաւէտ եւ փարզասիթիթ տաւախ(ս)ւմբ ատենապաշտառ եւ բաղմահաւաք երգարանիս . Զարի եւ քաջ հուսպեան . զրեղբեալ յոյն երանեան զամեն(ա)երջանիկ ըրարունին . . . (ջնջուած տող ու կէս, կը կարգացուի «յարում») Յիշեցէք ի ք(րիստոս)ս զծնողսն իւր եւ ա(ստուա)ծ զձեզ յիշէ ամէն : Նաեւ զանաբամնս աղաչեմ յիշել միով ա(է)ր ոգորմաիս որ յայսմի թւիս ԶԼԸ (1489) . Զայս զեղեցիկ զիրքս տարան . զերի մինչեւ Թլղուրան ոչ թէ տաճիկ մահմետական . այլ կարգիս եկեղեցական . ոչ ի փոքունց կրտսերական . այլ ի վեհից զերատոխճան . ոչ ի մերոցս բնական . այլ հայրենաւք ի Վրաց տան . Զզիրքս տարաւ ատանց հրաման թէ ինձ պարտի (կը շարունակուի էջ 5բ . մանրանկարին տակ) ն հազար զեկան : Զի եւ էի թափառական յաւտար երկիր փտարական : եւ ի պառնառն ունկնդրութեան . աւետարացայ ի պանդրիս . տութե(ա)ն (ասկէ վերջ յաջորդաբար իւրաքանչիւր էջի տակ տող մը գրուած մինչեւ էջ 15ա .) եկեալ այսուր հասի ի տան . լուս գրաւթն զուժական թէ ըզմեծ շարակնոցն տարան , որ մանականքս չիմացան . եւ ես լուսայ բանն տրտմական եւ խոտիկացայ յոյժ զայրական , ո՛չ առի կա ինձ հանդստեան . եւ ոչ տեղի անդորրութեան . Այլ ես հէքս եւ թշուառական . տատանէի ի յերեմման . հոգեկանաւս յոյնակործան . մարմնովս տկար նուազական . յուզի անկեալ թափառական . եւ զնացի ի Թլղուրան . ի ժամանակս ամառնական . Հայոց մեծաց յաբեղ ամսեան . ոչ կայր զբառս ինձ հանդստեան . եւ ոչ բնկեր ի տանէ բնական . եւ յովանէսս մոլորական . չըջապոյի յԱրապստան Արդնի Համիթ եւ Թլղուրան . մեղաւք լցեալ սաքս բնթացան . ա(ստուա)ծ աւրհնէ զՏէր Զաքարան փ(ս)ղով

եղև ինձ աւգնական. զի էր ի տեղացս բնական. չարժեցաւ զուրիս բնատնեկան. վճարեցի զհազար դահեկան. եւ առի զիմ ուրախականն. բերեալ եղի ի մեր տանն...» (յաջորդ երեք տողը ջնջուած, 15բ. — 16բ.) :

Հոս պահ մը կանգ առնենք: Գարեգին կաթողիկոս կեցրակացնէ որ «յիշատակարանին հեղինակը Թլկուրանցին է» (Անդ, էջ 24) :

Յիշատակարանին գրողը կը վկայէ որ ձեռագիրը ինչ որ պահանջի պատճառաւ անանուն վանքէ մը վրաստանէն եկած անանուն Հայ եպիսկոպոս մը («եկեղեցական...ի վեհից գերաստինան») առանց վանականներուն լուր տալու կ'առնէ Շարականը ու կը հեռանայ վանքէն ու կ'երթայ Թլկուրան: Ձեռագիրը տանող այս բարձրաստիճան կրօնաւորը հազար դահեկանի պահանջ մը ունեցեր է վանքէն, որով դրամը չտանալուն վրայ Շարականը առնելով կը մեկնի:

Յիշատակարանին գրողը Յովանէս, որ վանքէն մեկնած «յաւտար երկիր վտարական» էր «ի պատճառն ունկնդրութեան» այսինքն *Հնազանդութեան* կամ *տալ յարեալու* համար, վերջապէս վանք կը վերադառնայ եւ կ'իմանայ բօքը ձեռագիր Շարականցին վանքէն տարուած ըլլալուն. անմիջապէս առանց հանգիստի նամբայ կ'ըլլէ մինակ եւ հետիոտն («ոչ գոյր գրաստ ինձ հանգստեան») դէպի «յԱրապստան», Միջագետք եւ Արդնիի վրայով Ամիք եւ անկէ ալ ձեռագրին տարուած տեղը՝ Թլկուրան: Յիշատակարանիս Յովանէսը պարզօրէն ցոյց կու տայ որ Թլկուրան իր գիտցած կամ ծանօթ տեղը չէ, ինք բնիկ Թլկուրանցի չէ, եւ ատիկա կը շեշտէ ըսելով որ Տէր Զաքար մը իրեն օգնական կ'ըլլայ հոն, «զի էր ի տեղացս բնական»: Վերջապէս դրամ ձեռք կը բերէ եւ հազար դահեկանը վճարելով ձեռագրին տէր կ'ըլլայ ու «բերեալ եղի ի մեր տան» անանուն վանքը:

Ուրեմն պարզ է որ ընդունելի չէ Գարեգին կաթողիկոսի կարծիքը թէ «յիշատակարանին հեղինակը Թլկուրանցին է», անշուշտ ակնարկելով կաթողիկոսին՝ որ միայն 1489ին կաթողիկոս եղած կը նշանակուի, այսինքն Հայոց ԶԼԸ Յովնապ ամսոյն: Հայոց ԶԼԸ կամ 938 կը սկսի Նոյեմբեր 1488ին, որով 1489ի Յովնապին արդէն կաթողիկոս էր Յովհաննէս Թլկուրանցի, որ բնական է *պէտք չէ չորթիկ Յովհաննէս Թլկուրանցի տաղասացին հետ*: Յիշեցնեմ որ սրբուած Շարականին ետեւէն կ'երթայ յիշատակագրող Յովանէսը «ի ժամանակս ամառնական, Հայոց մեծաց յարեց ամսեան», երբ Յով. Թլկուրանցի արդէն քանի մը ամիս է որ կաթողիկոս է եւ բնական է մինակ եւ առանց գրաստի, հետիոտն պիտի չերթար Թլկուրան՝ Շարականը ետ գնելու:

Ո՞ր էր այս անանուն վանքը:

Գարեգին կաթողիկոս առանց վարանման կը խորհի որ վանքը Կիլիկիոյ մէջ էր եւ կ'ըսէ. «Անբնական չէր Սսուս կամ Դրազարկուն պահուած տեսնել Շարականը մի դար կամ քիչ աւելի» իր գրչութենէն վերջ, ենթադրելով որ Սիս կամ Դրազարկ գրուած ըլլայ Շարականը:

Առ այժմ քողումք Շարականին գրչութեան վայրին ուր եղած ըլլալը եւ նկատի առնեմք թէ ո՞ր էր այն անանուն վանքը ուրկէ 1489ին վրաստանէն եկած Հայ եկեղեցականը տարած էր Շարականը:

Յիշատակագիր Յովանէսը կ'ըսէ որ հետիոտն կ'երթայ «յԱրապստան», ուր կը գտնուէր Թլկուրան, և կ'անցնի Արդնիէն ու Ամիքէն՝ հասնելու համար Թլկուրան: Սիսէն Արդնի եւ Ամիք երթալ Թլկուրան հասնելու համար՝ անտեղի, նամբէն բոլորովին դուրս, երկար ուղեգծի մը պէտք է հետեւիլ, մինչ կարելի էր շատ աւելի կարճ նամբով մը անցնիլ Թլկուրան: Աշխարհացոյցին վրայ ակնարկ մը կը բաւ տեսնելու համար որ յիշատակագիր Յովանէս Արդը-

նիէն աւելի հիւսիս գտնուած վանքէ մը մեկնած է Շարականին վերադարձին ի խնդիր: Պէտք է խորհիլ որ իր վանքէն յետոյ Արդնիի եւ Ամիրի յիշատակութիւնը ցոյց կու տայ որ իր վանքին եւ Արդնիի միջեւ ուրիշ խոշոր քաղաք մը չկար, այլապէս պիտի յիշէր Արդնիի եւ Ամիրի հետ անկէ ալ անցած ըլլալը, ինչպէս օրինակ չկար Ամրայ եւ Թլկուրանի միջեւ նշանակելի քաղաք մը: Ըստ իս, անանուն վանքը Արդնիի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին մեծահամբաւ վանքն էր, Բալուէն Արդնիի համբուն վրայ: Վանքը բարեգարդունեցաւ Մկրտիչ Նաղաշէն 1433ին:

Վերջապէս, Գարեգին կաթողիկոս նկատի ունենալով յիշատակարանին այն մասը, ուր կ'ըսուի «արի եւ քաջ հուապետն, զընդրեալ յոգնեքանեան ամենաեքեանիկ ըրաբունին», կը խորհի «որ միայն կաթողիկոսի վայել էր այդպէս կոչել» (անդ, էջ 23): 1489ին երբ յիշատակարանը կը գրուէր, կաթողիկոսը նորընտիր Յովհաննէս Թլկուրանցին էր, որ սակայն դժուարաւ կ'արդարացնէ վերի ակնարկութիւնը: Յաւայի է որ չար ձեռք մը ջնջած է մէկուկէս տող՝ ուր անշուշտ պիտի տրուէր «ըրաբունի»ին ո՛վ ըլլալը: Պիտի խորհէի որ Մկրտիչ Նաղաշի կ'ակնարկէր, որ կրնար վերջին ստացող մը եղած ըլլալ այս գեղեցիկ Շարականիս. քէն ան հաւանաբար մեռած ըլլար 1489ին, սակայն Շարականը իր անուհով կը պահուէր վանքին մէջ, իրմէ ընծայուած:

* * *

Տանք Շարականին մնացեալ յիշատակարանները:

Էջ 18ր. գրչէն, ստորեւ երկու տող. «*Ձատացող երգարանիս զք(բխտտ)ստաէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանն զպ(ա)ր(ոն) Կոստա(նդին) յիշեալ էր ի տ(է)ր*»:

Էջ 40ա. գրչէն. «*Ձարսն Կոստանդին ստացող յիշեալ էր ի տ(է)ր*»:

Էջ 82ր. գրչէն, ստորեւ երկու տող մանրատառ. «*Ձոտապետ զորոյ սորին զԹոր(ոս) Կ(ա)յեցի եւ զճնոդսն իմ յիշեալ էր ի տ(է)ր*»:

Էջ 93ր. նոյնպէս. «*Ստացողի սորա Պ(ա)ր(ոն) Կոստանդիայ եւ ծնողաց իւրոց եւ մեղապարտ զբէրս Թոր(ոս) Կ(ա)յեցոյ եւ ծնող(ացն) ողորմեացի տ(է)ր*»:

Էջ 309ր. գրչէն, ստորեւ ուրը տող, վարի երեք տող՝ մանրատառ. «*Աղաչեմ զդատս լուսեքամիցդ ա(ստուա)ծամերձ քահանայից եւ պատուական սարկաւազաց ոյք աւդարի ի սմանէ յիշել ի ս(ուր)ր ազաթս ձեր զք(բխտտ)ստաէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանն զպարսն Հեթում սր եւ ա(ստուծո)վ տէրն Նորդին եւ ի ընծորովտայ եւ զա(ստուա)ծատէր որդին իւր զպարսն Կոստանդին՝ որք յայժ փափաքանաւք հառն զբել զոս, եւ ոյք յիշէքդ յիշեալ լիւ էր ի ք(բխտտ)է որ է աւրհնեալ յախանանս ամէն»:*

Էջ 374ր. ստորեւ, մանրատառ, գրչէն երկու տող. «*Ձատացող սորին զիշխանաց իշխանն զպարսն Կոստանդին եւ զանիմատս որբէս զԹորոս Կ(ա)յեցի աղաչեմ յիշել ի տ(է)ր*»:

Էջ 393ա. գրչէն, ստորեւ. «*Ձմեղուցեալ զբէրկս Թորոս Կ(ա)յցի աղաչեմ յիշել ի տ(է)ր*»:

Էջ 450ր. կոպիտ գրչութեամբ. «*Վերստին նորոգող կրկին Հաստատող սուրբ տառիս յիշեցէք*»:

Էջ 451ր. բոլորգիր, տաքեր գրչէ. «*Ձվերջին նորոգել տուող սուրբ տառիս զբարեպաշտ եւ զաստուածատէր տանուաւէրն զԹօֆիկն եւ կողակիցն իւր*

յՄարմն եւ զորդին Պաւղոս եւ զդուստրն Թարգումաշ . եւ հայրն իւր տէր Պօղոս եւ կողակիցն Շաղիպոն Ամէն» :

Էջ 425ա. ջնջուած գրչութիւն :

Գարեգին Կաթողիկոս Նոր Գրիգի մէջ վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան ընթացքին կը խօսի Շարականիս գրիչ Թորոս Կլայեցիի մասին : Գիտնական Վեհափառին անձամբ . մնացած է որ Անրիլիանի նշանաւոր Օշին քաղաւորի ժամագիրքն ալ Թորոս Կլայեցիի գրչէն է, գրուած 1319ին : Ցաւալիօրէն այս հաշմուած ձեռագրին մէջ գրչութեան վայրը չէ նշանակուած : Ժամանակին կը խորհէի որ Թորոս Կլայեցի արժունի աւագերէցն է, որ ծանօթ է իբր Թափ . րոնց, մեռած 1342 Գեկտ . 27ին, որ 1307ին Պաղտին մարաշախտին հետ Անգլ . իոյ Նդուարդ Բ. քաղաւորին դեսպան գնաց :

Գարեգին Կաթողիկոսի այս աշխատութիւնը շահեկան է : Ցաւալի է որ քաղմաքիւ անտեղի տպագրական վրիպակներ կան անոր մէջ :

* * *

Նոյն Մատենադարանին կը պատկանի նաեւ ժողովածու մը, որուն մասին մեր զրկած ցուցակագրութիւնը *մասամբ* հրատարակուեցաւ *Հանդէս Ամսօրեայի* 1928 թիւ 9—10ի մէջ, խառնուած ուրիշ տեղի ձեռագրի մը ցուցակագրութեան : Կը խորհիմ որ կ'արժէ այս ժողովածուին պարունակութիւնը ներկայացնել հոս :

Էջ 1ա. «*Մահմանք իմաստասիրականք Գաւթի փիղիստփայի*» . կը ըսկըսի «*Աստուած մեծեական եւ ինքնարուն զոյութիւն*» (մինչև հոս բոլորգիր, մնացեալը նոտրգիր մինչև էջ 17ր .) : Կը պարունակէ Ա . Բ . Գ . շարքով գրչութեան մինչև Ք . : Վերջը կայ գրչէն յիշատակարանս՝ «*Ձաակաւ աշխատօղս ի սմա, զնուստ . անուամբ եւ եթ՝ Յովհաննէս արեղայտ աղահեմ յիշել ի տէր, զրեցաւ ի թիին ՌԶԸ (1639) ի Նոյեմբերի ամսոյն ժԳ (14) .*» :

Թերթ 18—21 պարապ :

Էջ 22ա. «*Արիստոտէլի յաղագս տաաքինութեան առ Աղէքսանդր Թագաւոր*» : Մինչև հոս բոլորգիր, մնացեալը՝ նոտր : Կ'աւարտի էջ 28ր ., ուր կը սկսի «*Ներկատումն Արիստոտէլի*», մինչև էջ 31ր . :

Էջ 32ա. «*Գրիգորի Մաղիստրոսի առ Հեղզս յուսումն իմաստնից Գաւթապետական . . .*» : Տնկապետ՝ Գրիգոր Մագիստրոս : Էջ 34ա. «*Նորին առ նոյնս . . .*» եւ յաջորդ էջին՝ «*Նորին Գրիգորի առ Հեղզ աշակերտս յուսումն եւ Հրապարտս դոյ*» : Տնկապետ՝ Գրիգորի հեղգս : Էջ 35ր. «*Նորին առ սրդիս իւր զօրտնայ եւ ի պատերազմին ի շարաքատ ծերունոյն Արարատեան*» :

Էջ 37ա. անխորագիր, նուրբ նոտր, գրչէն. «*Հաւատալ զաստուած . Հաւատալ աստուծոյ . Հաւատալ յաստուած . քանզի տին է կոտարեայ*» : Կ'աւարտի էջ 57ա ., ուր կը սկսի «*Նախերդան քարոյցի*», կը սկսի «*Երանելին . . .*» մինչև էջ 67ր . :

Էջ 68ա. նամակի պատնէցներ. «*Աստուածաբանայ եւ աստուածունակ հոգէկիր եւ առաքէլանման . . .*», մինչև էջ 82ր ., որուն տակ գրչէն երկու տող . «*Ձարուպ Բաղդասար յիշեա ով սրբասնեայ եւ քրիստոսատիպ սուրբ մարգարեա յորժամ զրանն կանոնաց քաղես*» : Գրութիւնը կ'աւարտի էջ 86ր. «*Օրհնեցէք տէր աստուած զսուրբ եւ զաստուածապարզ քահանայօղ . զՄէլքսեղեկ, զՄովսէս, եւ զԱհարոն . զառաքինատէր լինելով . ընդ սրբոց Ղեւտացւոցն սրարժանի եղեն ան . . .*» : Յաջորդ քերքը պարապ :

Էջ 88ա. կիսախորանով, կը սկսի «*Աւրհնութիւն Ժողովրդէն, եւ չոր-*

ջտկայ յերկրի» օրհներգութիւն մը (նամակ—կոնդակ եւ գուցէ քարոզ)։ Կը հասնի էջ 98ր.։

Էջ 99ա. «Ամենատարր հոգին որ դարդարեց գտիեցեր ամենայն. դարդարեացէ եւ զձեզ ի դարդ անկողնոյտեղի»։ Մինչեւ էջ 102բ., ուր ստորեւ. «Զտրուպ Բաղդասարս եւս յիշեալ օր սուրբ վարդապետ։ եւ օրհնեալ»։

Էջ 103ա. վերնոյն նման մինչեւ էջ 104ա., ուր կը սկսի «Իր եւ նշան չարապի. որ օգտէ յերդի ստամոքաց եւ զլիտոյ»։

Էջ 104բ. «Վասն պատուիրանի» հարց—պատասխան գրութիւն մինչեւ էջ 113բ., ուր կը սկսի «Բուսայիդա իմաստնոյ։ Քաղուածոց Յաղապս կազմութեան մարդոյ» մինչեւ էջ 120բ.։

Էջ 121ա. տարբեր գրչութեամբ. «Յիշատակարան աւետարանի. աւարեալ յոգնամեղ. Ստեփաննոսի երիցէ Զուգայեցոյ որդի Ստեփաննոսի»։

Կը սկսի.

«Ազգիս Հայոց թմականին.

Կրկին քառեակ ւ երկհարիւրին,

Եւթանասուն երկու ամին.

Գրեցաւ գանձս աստուածային։

Աւետարան խորհրդով լին.

Գլուխք չորորդ զոր կարգեցին,

Սուրբ առաքեալքն անեղ բանին.

Ըստ սուրբ հոգոյն քաղցր հրամանին։

Նախ Մատթէոս երգ հոգելին.

Ապայ Մարկոս պատուար բէսին

Յեւոյ Ղուկասըն յարութիւնին.

Հուսկ Յոհաննէս հնազանդ հոգին։

Քառակերկիտն սուրբ աթոռին

Սոքայ հանգոյն ամէնեւին.

Մարդ եւ առիւծ ցուլ ւ արծրին,

Հանդիստ կամաց տեսուն արարչին։

Այսպէս կը շարունակուի 40 տուն եւ, ուր կը քաջատրուին աւետարաններուն տար խորաններուն ծաղկումները, որմէ վերջ՝

Այս մեկնութիւն ժ (10) խորանին.

Համաձայնից սուրբ քարոզին.

Զորորդ զլիտոց ժամակարգին.

Ընդ Եւսեբիա մեծ պատմադրին։

Արդ ես նուստս անձն եղկելի.

Զիք Ստեփաննոս մեղաց զերի.

Անուն ունիմ քահանայի

Բայց դործով եմ յոյժ աղտեղի։

Որպէս աստարըն ոստայնի

Որ որս առնէ նայ մփղկի.

*Տարեալ ի յորջ իւր կերակրի
Բայց պիծակաց նա պատառի :*

*Այսպէս եւ ես նոյն օրէնի .
Կամիմ որսալ ինձ յաղելի .
Բայց թշնամին որ ի զաղանի .
Զիս պատառէ անբուժելի :*

*Արդ Տէր աստուած ամենայնի .
Յիսուս Քրիստոս բան եւ որդի
Մի մտանէր զիս չար տանջողի .
Յաւուրն ահեղ աներեկի :*

Հեղինակը լաւ ծանօթ Ստեփաննոս Զիւք Զուղայեցիին է, որուն հօր անունն ալ Ստեփաննոս էր : Իր մասին գրած եմ այլուր : Հեղինակութեան քուսականը կ'ըլլայ 1623, ըստ ոտանաւորին սկիզբը տրուած քուսականին :

Վերնոյն կը յաջորդէ, էջ 125ր. , կարմրաւ . «Յիշատակարան աստուածաշունչ զրոյց արարեալ նոյն Ստեփաննոս էրէց որդի Ստեփաննոսի . ի խնդրոյ Պարսն Մէլիք Ազալին որդոյ խաւճայ Սաֆարին» :

*Ի թփականին մեր Հայկազեան .
Որ էր անցեալ քսան յորեկան .
Այլ եւթ տասն աւելի լման .
Գրբեցաւ չունչս աստուածական :*

Ունի 94 տուն Աստուածաշունչի մասին : Տրուած քուսականը կը հաւասարի Քրիստոսի 1621ին : Հոս կու տամ վերջին երեք տուները :

*Իսկ ես նուազս անձն անարժան ,
Զիք Ստեփաննոս մեղացման ,
Չարեաւք լըցեալ բարեաց ունայն ,
Եւ սրիկայս քան զամենայն :*

*Այսքան զրոյցս աստուածական .
Զոր չարեցի անբանական .
Զձեզ ազաչեմ որք Հանդիպիք .
Զմեղադրել իմ լրբութեան :*

*Զի ես տկար եւ ողբական .
Չեռնարկեցի յօժարական .
Գրեցի զկրկին սուրբ կտակարան .
Ոտամբ չափեալ սուտ Հոմերական :*

Ստեփաննոս Զիւք Զուղայեցիի այս ոտանաւորը կ'աւարտի էջ 133ր. . որուն ամփոփապէս կը յաջորդէ «Նորին Ստեփաննոս էրէցու արարեալ յիշատակարան չարակնոցի» : Կը սկսի՝

*Որք բղձորանս Հոգոյն արբին .
Ըղջարականս ողեալ զրեցին .
Նախ մեծ Մեսրոպըն սքանչելին .
Ըղկարդ բոյսր . . . (կը պակսի)
(Հոս ինկած քուղք կ'երեւի)*

Անուն ունիմ քահանայի .
Բայց զործեմ յոյժ աղտեղի .
Զձեզ աղաչեմ տեսողք բարի .
Զմեղադրել ինձ անմտի :

Երբս երբեակ եւ եղակի .
Այսքան հարիւր թղին Հայի .
Նոյնքան եւթնից է աւելի .
Սակաւ բանիկս այս յարմարի :
(Ոտաճաւորը կը վերջանայ)

Զանձինք մեծի Կարապետին .
Գրիգորիոս Սկեւոացին .
Եւ զերզեցէք ծնողաց կուսին .
Մեծն Յակոբոս Կրկայեցին :

Զոր նախիմաց եւ սուրբ Սարգսին .
Եւ յանաՀման ծովէն վերին .
Եւ զթարգմանչացն դաւրՀնութիւնին .
Վարդան տէլէտն Հայաստանին :

Եւ զՆերսէսի մերոյ մեծին .
Զխոտորուտացն որ Տարօնին .
Զանձինքն մերոյ Լուսաւորին .
Մեծն Յոհաննէս Եղբնկացին :

Ի մուտն ամսին ապրիլի .
Որ Ղադարու չարաթ կոչի .
Եւ շա՛շ ամսին կրկին վեցի .
Եղև զբրաւ սոյն այս բանի :

Ո՛վ դու Եղբայր իմ ցանկալի .
Պօղոս պրովէտ քաջ եւ արի .
Ընկալ սիրով անդ ծրելի .
Ի դանձ ըղձոյզ քստ լումայի :

Անապական հաց ի կենաց .
Որք բաշխեցիր մարդկան աղղին .
Զիս որ քաղցեալ եմ յանցանօք .
Արայ հաղորդ քո սուրբ մասին :

ԶՀայրապետացն եւ Յակոբին
Նոյն Յովհաննէս Եղբնկացին .
ԸզՂեւոնդեաց մանկունքը նմին .
Մեծ Սարկաւազն որ Հաղբատին :

Ըզսրբութիւն սրբոյ խաչին .
Մեծ Ստեփաննոս Ապարանցին .

*Եղբոր սրդի մեծի Դաւթին .
Եղբայր Մանկլիկ ճղնաւորին :*

*Այս շարականքս է ընդունելի .
Յեկեղեցիքս Հայաստանին ,
Եւ որքան զայս են աւելի .
Է անպիտան եւ խոտելի :*

*Արդ՝ ես նուազս անձն եղեկելի .
Տէր Ստեփանոս մեղաց զերի .
Որդի զօրոյ Ստեփանոսի .
Եւ զաւատաւ Զուգայեցի :*

Ասոր ալ հեղինակութեան քուականը կ'ըլլայ 1621 :
Զեռագրին մնացեալ երկու թերթերը պարապ են :

* * *

Բրինձրքնի Համալսարան, Նիւ ձրրգի, Միացեալ Նահանգներ :

Համալսարանի մատենադարանին մէջ պահուող Ռօպըրդ Կարէդի հաւաքման մէջ կան քանի մը շահեկան հայերէն ձեռագիրներ, որոնցմէ չորս հատ տեսած ու նկարագրած է Զաւէն Ծ. Վրդ. Արգումանեան Սիւնի 1971 թիւ 7—8ի մէջ, այսինքն ձեռագիր թիւ 19, 20, 21 եւ 22 : Մենք հոս պիտի տանք յիշատակարանները թիւ 17 եւ 18 ձեռագիրներուն :

Աւետարան թիւ 17: Գլխաւոր յիշատակարան. «Գոհութիւն եւ փառք . . . : Որ եւ կարողութիւնն տարտամ եւ սուտ անուն Միքայիլ զրչի : Տէր Բարդաւ զրչի սրբույ : զոր սկսայ շնորհիւ խրով՝ Հասանել եւ յաւարտ սրբոյն աւետարանիս . եւ ի ծրարելի զյիշատակս ի յաւատուածայինս խրատուողաց :

«Արդ՝ յորժամ բանն աւտուած որդին միածին . կամաւ հօր . եւ հաւանութեամբ հոգւոյն սրբոյ . էջ ի ծննդոյ հօր , եւ էաւ մարմին ի սրբոյն կուսէն Մարիամու . եւ ծնաւ մարդ կատարեալ ի յերկրի , մնալով անմէկնէլի ի հօրէ եւ ի յերեւոնորդ ամին եկեալ ի մկրտութիւնն . եւ յետ մկրտութեանն փորձեալ ի սատանայ , եւ յաղթեալ նմա : Եւ քարոյեալ մարդկան զարքայութիւնն երկնից . կոչելով յապաշխարսութիւնն աւետարանեալ եւ զյարու . . . (քերք մը բրցուած) եւ անիմաստ զծողիս եւ ծաղկողի Միքայիլի եւ ամ(եւնայն) զարմօք՝ եւ զաւակօքն Գէորգիւ եւ Գասպարիս :

«Եւ առատապարզեւն աւտուած , վարձաւ բարեաց տացէ Նախ ձեղարժանաւորաց յանձանց եւ աէր միջնորդելովն . մեղ եւ մերոց նախնեաց : եւ որք երախտաւորեցին ի զիրս յայս եւ այսոցիկ . որք սրախ մտօք ասիցեն ամէն :

«Հայր մեր որ յերկնայն :

Գրիչ եւ ծաղկող Միքայէլ որդի Բարդաւ քահանայ գրիչ Եղնիկացիի (Թոխարցի) , բազմավաստակ գրիչ մը եղած է : Իրմէ մեզի հասած են 24 զանազան գրչութիւններ : Գրչութեամբ զրաղած է Կ. Պոլիս , ուր ե հաւանաբար գրած է այս Աւետարանը 1606էն 1641ի միջեւ ատեն մը :

Աւետարան թիւ 18: Բոլորիչեան մանրանկարներ :

«Արդ ես յետին ի սպասաւորաց ս(ուր)բ ա(ստուա)ծածնիս որ Չար-
խափան անուանի. եւ առաջինս ի ծառայսն ա(ստուծո)յ պարոն Անանիաս ցան-
կացող եղէ. ա(ստուա)ծարուիս եւ Հոգիաշնորհ ս(ուր)բ աւետարանիս: Եւ ե-
տու. գրել ս(ուր)բ աւետարանս յիշատակ անջնջելի. ի շարխափան ս(ուր)բ
ա(ստուա)ծածնին ի թուականիս Հայոց ՊՂԸ (1449) աւարտեցաւ ի դառն եւ ի
նեղ ժամանակիս. որ կայ Եղնկաքս ի մէջ նեղութե(ան), որ ա(է)ր ա(ստ-
ուա)ծ աւանդեց: ի լաւ ե յետիւր աւրինակէ. որ կամաւն ա(ստուծո)յ սրբազ-
րեցաւ ի Գոներիցանց խմատանս: Արդ աղաչեմ դամենեսեան. որք հանդիպիք
ս(ուր)բ աւետարանիս. կարդալով կամ աւրինակելով. եւ կամ ըսել զհրաման
ա(հառ)ն մերոյ Յ(իսուս)ի Ք(րիստոս)ի: Յիշեսցիք ի ս(ուր)բ աղաթս ձեր
զմդոէսի պարոն Անանիան. եւ զհայրն իւր զՄովսէս քահանայն. եւ զմայրն
իւր զՍուտիանէն եւ զկենակիցն իւր. զԹաթուն Մելիքն եւ զսրգիսն իւր. զպա-
րոն Միսայէլն. եւ զԱ(ստուա)ծատուրն. եւ զայլ ամ(ենայն) աղայիքն. ըզ-
կենդանիս եւ զհանկուցեալսն առ ք(րիստո)ս. յիշման արժանի առնէք: եւ զուր
յիշեալ լիջիք առաջի փառացն ա(հառ)ն մերոյ յ(իսուս)ի ք(րիստոս)ի որ է
ուրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

«Կրկին աղաչեմ դամենեսեան վասն սիրոյն ք(րիստոս)ի: զսպասաւորք
ս(ուր)բ Ա(ստուած)ածնիս որ կարդայք. նայ զթալով պահէք: եւ մի ոք իշ-
խեսցէ. ծախելով. կամ խորելոյ ի ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածնէս: զգատիմն Յու-
զայի առցէ՝ եւ Կայէնի: եւ զանէծսն զԿորթա. եւ զստանեացն: եւ որք սըր-
բութ(եամ)բ պահէն ա(ւր)հ(եի)ն յա(ստուծո)յ ամէն:

«Գրեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս եւ ծաղկեցաւ ոսկով զարդարեցաւ.
ձեռամբ Յովանէս պիտակ անուն իրիցու. եւ որք յիշէք. ի բարին. յիշեալ լի-
ջիք ի ք(րիստոս)է ա(ստուծո)յն ամենեցուն ա(հառ)ն մերոյ յ(իսուս)ի ք(րիս-
տոս)ի որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

Յաջորդ էջին՝ տարբեր գրչէ. «Արդ՝ նորոգեցաւ ս(ուր)բ աւետարա-
նրս զայս արծաթեաւ պատեցաւ զմի կողմն. արդեամբ եւ սղորմութեամբ հա-
ւասար ժողովրդեանն ս(ուր)բ Սարգիս եկ(ե)ղ(ե)ցւոյս. որ է ի թագն Պաղար-
ճուի. յԵւդոկիս քաղաքիս. եւ ա(ստուա)ծ սղորմեսցի բնաւից յիշատակ ե-
տող(ա)ց մանաւանդ ս(ուր)բ աւետարանիս զերկոսին կողմանն արծաթին տը-
ւոյացն. եւս առաւել ա(է)ր զթացի Ղուլիճանի սրգի մ(ա)հ(տե)սի ՄԼԻբո-
նին, որ եղև պատճառ եւ առիթ. նորոգման ս(ուր)բ տառիս ի թրաւկանի Հա-
յոց, միակ տարի եւս Ելիսայ(?) . եւ եւ միակի. եւ քսաներորդն օգոստոսի ա-
մին»:

Էջ 3ա. շեղակի, մանիշակագոյն գրչով. «Կը պատկանի Ս. Գէորգ
եկեղեցւոյն»:

Մեկեմաս—ստացողի—նուիրողի բոլորիքեան մանրանկարին մէջ, հայ
տարագի համար կարեւոր, կան ընտիր մանրանկարներ՝ «Նաբ Մելիքն», «Խա-
րուն Մելիքն», «Ա(ստուա)ծատուր», «պ(ա)ր(ոն) Անանիա», «Որդին պ(ա)-
ր(ոն) Միսայէլն», իսկ մանրանկարին տակ՝ «Մղստէսի Անանեան է եւ իր որ-
դիքն. եւ իր դուտոր»:

Ղուկասու Աւետարանին վերջը, գրչէն՝ մանրատառ. «Զամ(ենայն)
ուրհնութե(ան)ց արժանի զմդոէսի Անանիան որ ստացող ս(ուր)բ աւետարա-
նիս. յիշատակ իւր. եւ ծնողաց իւր. Մովսէս ք(ա)հ(անայ)ի. հանկուցեալոյն
առ ք(րիստո)ս. եւ կենակցին իւրոյ Թաթուն Մելիքին: Եւ արեւաշատութե(ան)
պ(ա)ր(ոն) Միսայէլին. եւ Ա(ստուա)ծատուր սարկաւաղին: յիշատակ անջնջ-
նելի ի Չարխափան Ա(ստուա)ծածնին. եւ մի ոք իշխեսցէ հանել ի ս(ուր)բ
Ա(ստուա)ծածնէն: եւ ով որ պակասութիւն(ւն) առնէ ս(ուր)բ աւետարանիս.

նայ պատիժ տուցէ՝ յա(ստուծո)յ ամենակալէն՝ եւ նախախնամողքն աւրհնեալ եղիցին։ քն(ստուծո)յ թղ(ի)ն ՊՂԲ (1449) : ամարտեցաւ ի փառս յ(խուս)ի ք(րիստոս)ի ա(ստուծո)յ մերո : ամէն :

«Որք կարդայք կամ աւրինակէք մեզաց թողութի(ւն) խնդրեցէք՝ մըղտէսի տ(ա)ր(ոն) Անանիային՝ եւ ա(ստու)ծ ձեզ շնորհէ» :

ԳԺԲախտարար չիշուիր վայրը ուր գրուած ըլլայ ձեռագիրս : Աւետարանը կը նուիրուի Չարիսափան Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն : Կը գրուի «ի դառն եւ ի չար ժամանակիս՝ որ կայ եզնկափս ի մէջ նեղութեան» : Ակնարկուրիւնը անշուշտ երզնկայի մասին է, երբ Զհանշահի արշաւանքները տեղի կ'ունենային եւ երզնկա ու եկեղեցաց գաւառ կ'ենթարկուէին պատերազմի արհաւիրքներուն : Ինծի ծանօթ է երզնկայի վիճակին կամ եկեղեցաց գաւառին մէջ Չարիսափան Ս. Աստուածածին մը Չախրմանի գիւղին մէջ, որ մինչեւ Մեծ Ունիքը ուխտատեղի էր, քէնս գիւղը ամբողջովին թրքաբնակ : Հաւանական է որ ժամանակաւ ամբողջովին հայաբնակ այս գիւղին Չարիսափան Ս. Աստուածածնին նուիրուած էր այս Աւետարանը մահտեսի Պարոն Անանիայէն : Նոյն այս մահտեսի Պարոն Անանիայի հայրը՝ Մովսէս Բահանայ, որդի Ամիրադէկի եւ Ասլան Մելիքին, իր երէցկեան՝ Ուստիանէի եւ որդւոյն՝ Անանիա դարի ի յիշատակ Աւետարան մը կը նուիրէ եկեղեցաց Աագ վանքին ՊԾԶ (1407) թրւակահին : Պատահաւ մը չկայ խորհելու որ այս Աւետարանին գրչութիւնը կատարուած չըլլայ երզնկա կամ եկեղեցաց գաւառին մէջ, 1449ին :

* * *

Նոյն հաւաքման մէջ է նաեւ Մատթէոս Աւետարանիչի մանրանկարը, որ գողցուած էր Թարիքի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիի 1311 թուականով Աւետարանէն : Ասոր մասին գրած եմ համալսարանին պարբերականին մէջ (*The Princeton University Library Chronicle*, 1943, No. 4) : Անտիան 1905-ճին տեսած ու ցուցակագրած է այս Աւետարանը, երբ դեռ մանրանկարները չէին կոտաւտուած, եւ հրատարակած Թարիքի ձեռագրաց ընդհանուր ցուցակին մէջ (Վիէննա, 1910, էջ 70) :

Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ

(Շաբ. 2 եւ վերջ)